УДК 746.3 (477.51) «16/17»

DOI: 10.31470/2518-7600-2020-9/2-182-194

**EMBROIDERY BY BEAD FROM MONASTERIES AND
TEMPLES OF CHERNIHIV DIOCESE (XVIII- XX of
century)**

**ВИШИВКА БІСЕРОМ З МОНАСТИРІВ ТА ХРАМІВ
ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ (XVIII-XX ст.)**

**ВЫШИВКА БИСЕРОМ С МОНАСТЫРЕЙ И ХРАМОВ
ЧЕРНИГОВСКОЙ ЕПАРХИИ (XVIII-XX ст.)**

Надія Нукало,

с.н.с. КНМЦ по охороні,
реставрації та використанню
пам'яток історії та культури
і заповідних територій
e-mail – Nadya_Nykalo@ukr.net
orcid id 0000-0001-7664-1638
Київ, Україна

Nadya Nykalo,

senior staff scientist KNMC,
on a guard to restoration and
use of sights of history and the
protected territories
e-mail –
Nadya_Nykalo@ukr.net
orcid id 0000-0001-7664-1638
Kyiv, Ukraine

ABSTRACT

The main objective of this work is to highlight the features of bead embroidery and decorative sewing on the example of Chernihiv masters of the monastic cell of Chernihiv second half of XVII – beginning of XVIII century. Be the features of the distribution of icons and ecclesiastical objects embroidered with beads, on the example of Chernihiv masters of the art Department in the second half of XVII – beginning of XX century At that time Chernigov was an outstanding center of embroidery and sewing. It is a decorative embroidery with bead at that time became the Foundation on which formed and developed the fine sewing of the subsequent centuries. Outstanding works of Chernihiv masters – this is a weighty

contribution to the Treasury of Ukrainian art. Examines the purpose and function of products made in the former Chernigov, distribution, materials and technology of their production. Analyzes individual works, compares them with the then Ukrainian samples of drawings and paintings, shows the influence of the traditions of the old believers, who actively moved to the territory of the monastic possessions of Chernigov. In the second half of XVII – beginning of XVIII century. Chernihiv became an outstanding centre for embroidery and sewing including using beads. Outstanding works of Chernihiv masters – this is a weighty contribution to the Treasury of Ukrainian art. On the prevalence of bead embroidery in the second half of XVII – beginning of XX century. show wills, property inventories, icons, items of clothing, as well as things for household purposes. In such works well vyglyadeli the combination of yellow and black and red and black.

The popularity and prevalence of beadwork and sewing in the second half of XVII – beginning of XVIII century. show the icon image of the representatives of the Cossack elite, different variants of folk painting with the image of the Cossack Mamai, and then a literary work in Chernihiv authors. It is worth mentioning the description of the outfit Chernihiv Colonel Martyn Nebaba, as well as the contents of the property records for the wills and spirit of the Cossack. We consider embroidery silk on the example of works from the collection of Chernihiv historical Museum named. Tarnowski related to Chernigov.

Keywords: *traditional embroidery, bead embroidery, embroidery of icons, finishing of cult.*

Постановка проблеми. Розвиток і становлення літургійних обрядів та оздоблення храмів, в техніці бісерної вишивки, еволюціонувало від традиційної української вишивки, котра зародилась ще на початку християнських часів за церковними канонами візантійських обрядів. Через постійну нестабільність політичних і соціальних процесів на початку ХХ ст. це явище занепало. З відновленням українського

православ'я в кінці XX ст. сформувались сприятливі умови для накопичення практичних і теоретичних передумов для відродження практики бісерного шитва в монастирському середовищі та поширення цієї практики серед мирян.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Початок систематичного вивчення пам'яток гаптування та бісерної вишивки відноситься до XIX ст. Цей процес безпосередньо пов'язаний з розвитком колекціонування та початком формування музейних колекцій. Першим кроком у цьому напрямку стало оформлення в каталоги чернігівських зібрань. Першим став каталог українських старожитностей колекції В. Тарновського. Пам'ятки з Музею Чернігівської вченої архівної комісії та Чернігівського єпархіального давньосховища продемонстровані на виставці XIV Археологічного з'їзду, згодом увійшли до зібрання Чернігівського історичного музею. З'являються перші публікації, зроблені на їх основі чернігівських колекцій бісерної вишивки. Варто назвати статті П. Савицького та книгу В. Модзалевського, який виділив характерні риси української вишивки (Історія..., 1969: 32; Модзалевський, 1918). Значно підвищився інтерес до цієї теми у післявоєнний час. В рамках підготовки першого видання «Історії українського мистецтва» з'явилися статті Г. Логвина та М. Новицької, ґрунтовно опрацювала цю тему В. Зайченко. Серед публікацій цієї дослідниці цікавою в даному контексті є стаття про осередки гаптування на Чернігівщині, в числі яких опинився чернігівський жіночий П'ятницький монастир (Зайченко, 2012: 231).

Велику зацікавленість до української вишивки і гаптування виявила дослідниця Т. Кара-Васильєва. Нею опубліковані кілька монографій, в яких йдеться і про творчість чернігівських майстринь і їх внесок у розвиток різних видів вишивки. Важливою є думка Т. Кари-Васильєвої щодо ролі творчості художника І. Щирського в утвердженні бароко в гаптуванні, викладена в книгах і окремих її стаття (Кара-Васильєва, 1996)х. До пам'яток чернігівської вишивки і гаптування побіжно звертались й інші дослідники.

Аналіз історіографії питання засвідчив, що вишивка бісером Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. спеціально комплексно не досліджувалась. Головну джерельну базу дослідження складають твори із зібрання Чернігівського історичного музею імені В. Тарновського разом з духовними заповідями та описами майна козацької старшини. Спираючись на праці попередніх дослідників й оригінальні мистецькі твори, необхідно розглянути розвиток чернігівської вишивки та образотворчого гаптування починаючи ще від Київської Русі, а матеріали і техніки виконання творів, необхідно порівнювати з творами тогочасної графіки та живопису (Філарет...1874; Петров, 1902; Черниговские...).

Мета роботи полягає у дослідженні поширення та розвитку українського бісерного гаптування в період з середини XVIII та аж до поч. XX ст. при монастирях та храмах Чернігівської єпархії. Для досягнення мети проаналізовано історію виникнення, появу, розвиток і становлення цього явища, використання золотих і срібних ниток, пристосування традиційних технік, що притаманні для звичайної вишивки, до різних видів бісеру. Спираючись на системний підхід і, завдяки використанню конкретно-проблемного та історичного методів, відповідає завданням дослідження, які з'являються відповідно до мети.

Виклад основного матеріалу Вишивка бісером – унікальний вид декоративного мистецтва. Виготовлення вишитих речей при жіночих монастирях має доволі довгу та складну історію, вона бере свій початок іще в X ст. після запровадження християнства в Київській Русі. Це мистецтво, що потрапило на наші території з Візантії, швидко розвивалося й розквітало. За короткий час своєю вишуканістю і красою воно стало відоме в країні та за її межами. Згодом традиційна вишивка еволюціонувала в декорування різноманітних речей металізованими і металічними нитками (Петров, 1902;). Знахідки археологів в стародавніх могильниках і городищах різних міст Київщини, Львівщини, Тернопільщини,

Чернігівщини, Житомирщини свідчать про багатогранність її масштаби розвитку вишивки присвяченої релігійній тематиці. За трактуванням М. Новицької, знайдені частини гаптування – це різноманітні деталі начільних жіночих пов'язок (кайми головних покривал), нагрудні чотирикутні нашивки, стоячі комірці, кайми лиштв одягу, плащів. В орнаментах вишивок, що використовувались часто як обереги, поєднувались рослинні, геометричні, зооморфні орнаменти золототканих візантійських стрічок, імпортованих до Київської Русі протягом XI – XII ст. (Штанкіна, 2002: 76-84).

В кінці XVIII ст. особливо популярним серед майстринь монастирів стає новий вид вишивки – вишивка бісером, вона зберігає свою популярність аж до поч. XX ст. Бісером оздоблювали найрізноманітніші речі народного вжитку: одяг, культові предмети, ікони, картини. Однак, такі вироби потребували великих затрат часу та витрат на матеріали, тому вони вважались доволі дорогими і переважна більшість оздоблених таким способом речей належали заможним родинам: бісер використовували у оформленні інтер'єрів маєтків, палаців та міських будинків, модних жіночих аксесуарів та чоловічих туалетів. Спочатку мода на оздоблення речей бісером була поширеною в маєтках поміщиків. Кріпосні майстрині активно оздоблювали бісером різного роду речі, а згодом до цього процесу долучають майстринь з монастирських майстерень. Успішними в цій справі за доволі короткий проміжок часу стали майстрині П'ятницького жіночого монастиря. Вони приймали прохання про виготовлення різноманітних предметів від приватних осіб, а по завершенню роботи частина цих речей дарувалася храмам, інші використовувалися у домашньому побуті, зокрема дуже популярними були домашні ікони оздоблені в техніці бісерного шитва (Каталог выставки..., 1908 : 42-47).

Особливе місце серед різноманіття культового шитва належить окладам ікон, які пов'язані з культурою старообрядників, котрі починають з'являтися на території

Чернігівщини з 50-х рр. XVII ст. Переважна більшість цих людей оселилась на монастирських землях Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря (утворивши слободи Добрянка, Ардонь, Святська). Серед причин переселення старообрядців на територію України були різні: поширення кріпацтва на теренах Московської держави, збільшення кількості оподаткованого населення, церковна опозиція до реформ патріарха Никона, толерантне ставлення до поліконфесійного населення. Протестуючи проти перетворення на кріпаків селяни втікали на околиці Московської держави і за кордон, в тому числі й на Чернігівщину (Акименко, 2010: 18). Готуючись до проведення XII Археологічного з'їзду у Харкові В. Фальковський описав колекцію старообрядницького іконопису.

Бісерні та стеклярусні оклади ікон з'явилися на Чернігівщині у другій половині XVIII ст.: «...икон комнатных, преимущественно 7, 8, 10-вершковых. Одни из них на кипарисе, другие на липовых и дубовых досках, в серебряных и вызолоченых ризах, многие в низаных жемчугом с камнями или стеклярусом ризах и убрусах, с подвесками, а иногда в одних венцах» (Каталог выставки..., 1908 : 42-47). Яскравою ілюстрацією періоду середини XVIII ст. є оклад невеликої іконки котра має назву «Цілування Маріїне». Ця ікона експонувалась на XIV Археологічному з'їзді, куди вона надійшла з Воскресенської церкви м. Почеп Мглинського повіту. Оклад ікони виконано бісером та стеклярусом середнього розміру. Композицію ікони складають зображення Марії та Єлизавети вишиті бісером різного кольору: фіолетового, темно-рожевого, блакитного. Бісер до основи ікони прикріплений технікою «по карті», вони вирізняються яскравими рельєфними плямами локального кольору на суцільно зашитому прозорим темно-зеленим бісером тлі. Оклад ікони виконано за допомогою притаманної для традиційної вишивки технікою «у прикріп», котра широко застосовувалась у бісерному шитві. З гаптованими виробами споріднює і

властиві вишивці певна умовність, площинність та лінійність зображень.

Майже такі ж особливості в оформленні має і оклад ікони Богоматір Володимирська, яку також датують цим же періодом. До виробів датованих більш пізнім періодом відносять воздухи, ікони (ікона «Спас Нерукотворний» та ікона Феодосія Чернігівського), поручі, серветки, що підкладались під Біблію, палиці. Особливістю виконання цих речей є використання разом з традиційною технікою «у прикріп» іншої техніки «за рахунком», використання квіткових орнаментів, реалістичне трактування образів, поєднання бісеру різної форми, застосування для нанесення малюнка паперової канви, що показує процес вдосконалення навиків майстринь та використання різних художніх засобів і образів.

В приватній колекції чернігівця В. Шура зберігається приблизно три десятки унікальних ікон виконаних з використанням бісеру. Місцеві майстрині використовували різні техніки, які формувались під впливом як часових змін, так і особистих смаків. Більш раннім творам XVIII століття притаманне використання бісеру лише для окреслення окремих деталей композицій, які виконувались переважно у техніці гаптування. Для більш пізніх творів характерним є суцільне зашивання тла бісером. Спочатку ікони вишивались намистинами одного кольору (сірого, біло-перламутрового, білого або молочного), це робило їх схожими на традиційні монастирські вишивки з використанням перлин. Поступово в роботах майстринь починає з'являтися колір у вигляді різноколірних рослинних елементів та поступово еволюціонує в напрямку підвищення декоративності, за рахунок виконання пишних багатобарвних рослинних орнаментальних композицій, які суцільно заповнюють поверхню окладів. М'якість ліній, яскравість кольорів є характерними ознаками цього виду творів, які можна розглядати як результат синтезу традицій давньоруського художнього шитва, що зберігались у старообрядницькому середовищі, і фольклорних явищ місцевої культури (Федорчук, 2010: 842-845).

З плином років, у бісерному шитві майстрині все частіше починають використовувати поєднання різних видів бісеру та інших матеріалів. Могли також використовувати більш дешеві матеріали, наприклад полотно, простий дешевий металевий та скляний бісер кустарного виробництва, нитки з льону (Шафонский, 1851 : 15).

На початку XX ст. традиції бісерної вишивки взагалі починають занепадати. Майстрині все частіше використовують бісер низької якості: нерівномірний за кольором, різний за формою та розміром, доволі часто з дефектами. Такі вироби виглядали неохайними та доволі грубими, що призвело до втрати ними мистецької виразності та самобутності, а у подальшому й до занепаду унікального явища української художньої культури, яким є бісерне шитво (Станкевич, 2009).

Загалом, виготовлення виробів культового призначення розшитих бісером було доволі популярними серед майстринь Чернігівщини упродовж другої половини XVIII – поч. XX ст. У складній взаємодії традиційних й сучасних матеріалів, художніх та технічних засобів створювались дуже різні за своїм характером твори. В одних з них вільно залучались світські мотиви та художні й технічні засоби виконання, в інших певний час продовжували зберігатися традиції, котрі знайшли найповніше відображення в пам'ятках старообрядницького бісерного шитва (Модзалевський, 1918).

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Отже, бісерне гаптування пройшло певну еволюцію в своєму історичному розвитку й тісно пов'язане традиційним гаптуванням, котре було невід'ємною практикою в майстернях жіночих монастирів. Мистецтво бісерного шитва найбільший розвиток отримало в жіночих монастирях і кустарних майстернях серед представниць заможних родів. Вишивка бісером у поєднанні з традиційними техніками шиття в церковному житті відіграє вагому роль, займає важливе і почесне місце. Бісерне шитво є прикрасою храмів, адже збагачує вигляд їх інтер'єрів, допомагає у формуванні

символічного та сакрального змісту. На виготовлення оздоблених бісером речей культового призначення впливає й розвиток політичних, економічних і суспільних подій у державі.

Запропонована тема має усі передумови для подальшого детального вивчення, оскільки це одна з малодосліджених тем українського народного мистецтва. Знання та розуміння спадку українських майстринь є особливо корисним для сучасних художників, дизайнерів одягу, етнографів та істориків, котрі в своїй роботі все частіше звертаються до народної творчості.

Попри опрацювання цієї теми плеядою вітчизняних істориків, мистецтвознавців та етнографів, до цього часу мало дослідженими лишаються національні, тим паче локальні відзнаки засобів художньої виразності, якими користувалися у своїй практиці монастирські майстрині.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Акименко С. Православна церква про старообрядців Чернігівської єпархії (друга половина XVII – перша половина XVIII ст.). Сіверянський літопис. 2010. № 1. С. 18-19.

2. Історія українського мистецтва : в 4 т. Т. 2. К : Головна ред. укр. рад. енциклопедія. 1969. 363 с.

3. Зайченко В. В. Гаптарство на Чернігівщині. Осередки гаптування: збірник. Чернігів Скарбниця української культури. 2012. С. 228-238.

4. Кара-Васильєва Т. Літургійне шитво України 17-18 століть. Іконографія, типологія, стилістика. Львів, Свічадо, 1996. 230 с.

5. Каталог выставки XIV Археологического съезда в Чернигове. Исторический отдел. Чернигов: типография губернского правления. 1908. С.1-50.

6. Модзалевський В. Основні риси українського мистецтва: Чернігів. Друкарня Г. М. Веселої. 1918. 32 с.

7. Філарет /Гумилевский/. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов : Земская типография 1874. Т. 4. 541 с.

8. Петров Н.И. Коллекция старообрядческих икон и других священных предметов из Стародубья собранная В. Н. Фальковским : Труды Киевской духовной академии. 1902. № 1.

9. Станкевич Г. Старообрядцы на Сумщине. Науково-методична конференція викладачів, співробітників і студентів : тези доповідей. Суми, 23 квітня 2009 р. Суми, 2009. С. 196-197.

10. Федорчук О. Художні вироби з бісеру в українському церковному мистецтві XIX ст. // Історія релігії в Україні: наук. щоріч. / наук. упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. – Львів : Львівський музей історії релігії; Вид-во «Логос», 2010. Кн. II. С. 842-850.

11. Черниговские Епархиальные известия за 1884 г. 1885. № 6. Часть неофициальная. 579 с.

12. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. К : 1851. С. 12-19.

13. Штанкіна І.В. Скарбниця української культури : збірник. Чернівці: Сіверянська думка. 2002. Вип. 2. С. 76-84.

REFERENCES

1. Akymenko, S., (2010). Pravoslavna tserkva pro staroobriadtsiv Chernihivskoi yeparkhii (druha polovyna XVII – persha polovyna XVIII st.). Siverianskyi litopys. 2010. 1. 18-19 [in Ukrainian].

2. Istoria ukrainskoho mystetstva. 4. T.2. K: Holovna red. ukr. rad. entsyklopediia. 1969. 363 [in Ukrainian].

3. Zaichenko, V. V. (2012). Haptarstvo na Chernihivshchyni. Oseredky haptuvannia: zbirnyk. Chernihiv Skarbnytsia ukrainskoi kultury. 228-238 [in Ukrainian].

4. Kara-Vasyliieva, T. (1996). Liturhiine shytvo U krainy 17-18 stolit. Ikonohrafiia, typolohiia, stylistyka. Lviv, Svichado. 230 [in Ukrainian].

5. Katalog vystavky...(1908). Katalog vystavky XIV Arkheologicheskogo s'ezda v Chernyhove. Ystorycheskyi otдел. Chernyov: typohrafiya hubernskoho pravlennia. 1-50 [in Ukrainian].

6. Modzalevskyi, V., (1918). Osnovni rysy ukrainskoho mystetstva: Chernihiv. Drukarnia H. M. Veseloi. 32 [in Ukrainian].

7. Filaret...(1874). Filaret /Humylevskyi/. Ystoryko-statystycheskoe opysanye Chernyovskoi eparkhyi. Chernyov : Zemskaia typohrafiya. 4. 541 [in Ukrainian].

8. Petrov N.Y., (1902). Kolleksiia staroobriadcheskykh ykon y druhykh sviashchennykh predmetov yz Starodubia sobrannaia V. N. Falkovskym : Trudy Kyevskoi dukhovnoi akademii. 1 [in Ukrainian].

9. Stankevych H., (2009). Staroobriadtsy na Sumshchynе. Naukovo-metodychna konferentsiia vykladachiv, spivrobitnykiv i studentiv : tezy dopovidei. Sumy 23 kvitnia 2009 r. Sumy 2009. 196-197 [in Ukrainian].

10. Fedorchuk O., (2010). Khudozhni vyroby z biseru v ukrainskomu tserkovnomu mystetstvi XIX st. // Istoriia religii v Ukraini: nauk. shchorich. / nauk. uporiad. O. Kyrychuk, M. Omelchuk, I. Orlevych. – Lviv: Lvivskyi muzei istorii religii; Vyd-vo «Lohos». II. 842-850 [in Ukrainian].

11. Chernyovskye...Chernyovskye Eparkhialnye yzvestiia za 1884 h. 1885. № 6. Chast neofytsialnaia. 579 [in Ukrainian].

12. Shafonskyi, A., (1851). Chernyovskoho namestnychestva tophrafycheskoe opysanye s kratkym heohrafycheskym y ystorycheskym opysanyem Maloi Rossyi. K: 1851. 12-19 [in Ukrainian].

13. Shtankina, I.V., (2002). Skarbnytsia ukrainskoi kultury : zbiryk. Chernihiv : Siverianska dumka. 2002. 2. 76-84 [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

Основним завданням підготовки даної роботи є висвітлення особливостей вишивки бісером та декоративного гптування на прикладі робіт чернігівського майстринь

монастирського осередку Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. У підготованому матеріалі проаналізовано особливості поширення ікон та речей церковного вжитку вишитих бісером, на прикладі робіт майстринь чернігівського мистецького осередку у другій половині XVII – поч. XX ст. В цей час Чернігів став визначним центром вишивки

та гаптування. Саме декоративна вишивка з використанням бісеру в той час стала тією базою, на якій сформувалось і набуло розвитку образотворче шитво наступних століть. Видатні витвори чернігівських майстринь – це вагомий внесок до скарбниці українського мистецтва. Розглядаються призначення та функції виробів, виконаних у тогочасному Чернігові, їх поширення, матеріали та техніка їх виготовлення. Аналізуються окремі витвори, проводиться зіставлення їх з тогочасними зразками української графіки й живопису, показано вплив традиції старовірів, котрі якраз в цей час активно переселяються на територію монастирських володінь Чернігівщини. У другій половині XVII – початку XVIII ст. Чернігів став визначним центром вишивки та гаптування в тому числі і з використанням бісеру. Видатні витвори чернігівських майстринь – це вагомий внесок до скарбниці українського мистецтва. Про поширеність бісерного шитва в другій половині XVII – на початку XX ст. свідчать заповіти, описи майна, ікони, елементи одягу, а також речі побутового призначення. В таких витворах гарно виглядали поєднання жовтого та чорного а також червоного та чорного кольорів.

Про популярність і поширеність вишивки бісером та гаптування у другій половині XVII – початку XVIII ст. свідчать ікони, зображення представників козацької еліти, різні варіанти народної картини із зображенням козака Мамає та тогочасні літературні твори чернігівських авторів. Варто згадати і опис вбрання чернігівського полковника Мартина Небаби, а також зміст описів майна і духовних заповітів козацької старшини. Ми розглядаємо вишивку шовком на прикладі творів із зібрання Чернігівського історичного музею імені В. Тарновського, пов'язаних з Черніговом.

Ключові слова: Чернігів, вишивка бісером, монастирі Чернігова, ікони, речі церковного вжитку, старообрядці.

АННОТАЦИЯ

Основным заданием подготовки данной работы есть освещение особенностей вышивки бисером и декоративной вышивки на примере работ мастериц черниговского центра второй половины XVII – начала XVIII веков. В подготовленном материале проанализировано особенности распространения икон и вещей церковного назначения вышитых бисером на примере работ мастериц черниговской творческой среды во второй половине XVIII-в начале XX вв. В этот период Чернигов стал выдающимся центром вышивки. Именно декоративная вышивка с использованием бисера в это время стала основой формирования и развития для следующих поколений. Выдающиеся работы черниговских мастериц это работы которые внесли свой весомый вклад в копилку украинского искусства. Рассматривая назначение и функции изделий, изготовленных в Чернигове того времени, их распространение, материалы и техника изготовления. Анализируются отдельные изделия, проводится сравнение с другими украинскими образцами графики и живописи того времени. Показано влияние традиций староверов, которые как раз в это же время активно переселялись на территории, которые принадлежали монастырям Чернигова. Во второй половине XVII – в начале XX вв. Чернигов превратился в центр вышивки, в том числе и вышивки бисером. Известные изделия черниговских мастериц – это большой вклад в копилку украинского искусства. Очень стильно выглядели соединения желтого и черного, а так же красного и черного, а также цветов.

О распространении бисерного шитья во второй половине XVII – в начале XX вв. свидетельствуют записки, описи имущества, иконы, элементы одежды, а также бытовые вещи.

Ключевые слова: Чернигов, бисерное шитье, монастыри Чернигова, иконы, вещи церковного назначения, старообрядцы.